

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ У РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР. ХХ СТ.: ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

POLITICS OF SOVIET AUTHORITIES IN THE RELIGIOUS SPHERE IN THE SECOND HALF OF THE 60'S – FIRST HALF OF THE 80'S OF THE XX CENTURY: WESTERN LANDS OF THE UKRAINIAN SSR

Пуйда Р.Б.,

*кандидат історичних наук, доцент,
директор науково-технічної бібліотеки*

Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

У статті розглянуто державно-церковні відносини в західноукраїнських областях у період так званого розвинутого соціалізму (друга половина 60-х – початок 80-х рр. ХХ ст.), зокрема розкриваються такі теми: особливості процесу відродження Греко-католицької церкви у регіоні; стан, тенденції серед віруючих Російської православної церкви (РПЦ); специфіка атеїстично-пропагандистської діяльності радянсько-партійних органів влади; діяльність віруючих в умовах радянської тоталітарної системи; засоби боротьби Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР з релігійністю населення та її ефективність. Мета статті – на основі аналізу архівних документів комплексно охарактеризувати загальні тенденції та локальні особливості державно-церковних відносин в Українській РСР у контексті суспільно-політичних та соціокультурних процесів. Показано, що основна відмінність західноукраїнського регіону від інших областей УРСР – висока релігійність населення, більшість із якого до проведення Львівського псевдособору (1946 р.) належало до Греко-католицької церкви. Відзначено, що боротьба із віруючими усіх конфесій у досліджуваній період не приносила очікувальних результатів для місцевих Уповноважених у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, радянсько-партійних органів влади, насамперед через «поверхневність роботи», а також через певну лібералізацію всіх сфер суспільно-політичного життя в республіці та зменшення впливу репресивно-каральної системи на населення регіону. Зазначено, що в західноукраїнських областях Компартія України фіксувала значний відсоток населення, яке відзначалося релігійністю (відвідування культових споруд, дотримання обрядовості), що показує безуспішність політики викорінення релігійної свідомості у населення краю. Констатовано, що з метою протидії активізації релігійного впливу на населення західних областей УРСР Російської православної церкви, а також запобігання негативних антигромадських проявів «залишків уніатства», місцеві радянські державно-партійні органи влади проводили низку пропагандистських і масових політичних заходів щодо викриття антирадянської релігійної ідеології, зокрема «реакційної ролі уніатської церкви в історії українського народу».

Ключові слова: державно-церковні відносини, західні області УРСР, релігія, віруючі, Комуністична партія України, Рада у справах релігій.

The article is devoted to the analysis of state-church relations in the western Ukrainian regions in the final stages of developed socialism (late 70's – early 80's of the twentieth century), in particular reveals: features of the process of revival of the Greek Catholic Church in the region; condition, tendencies among believers of the Russian Orthodox Church (ROC); the specifics of atheistic and propagandistic activities of the Soviet party authorities; activity of believers in the conditions of the Soviet totalitarian system; means of struggle of the Council for Religious Affairs under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR against the religiosity of the population and its effectiveness. The purpose of the article is to comprehensively characterize the general trends and local features of state-church relations in the Ukrainian SSR in the context of socio-political and socio-cultural processes because of the analysis of archival documents. It is shown that the main difference between the western Ukrainian region and other regions of the USSR is the high religiosity of the population, most of which belonged to the Greek Catholic Church before the Lviv Pseudo-Council (1946). It is noted that the struggle against believers of all denominations in the period under study did not bring the expected results for local Commissioners for Religions under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, Soviet party authorities, primarily due to «superficiality» and a certain liberalization of all spheres of socio-political life in the republic and reducing the impact of the repressive and punitive system on the population of the region. It is noted that in the western Ukrainian regions the Communist Party of Ukraine recorded a significant percentage of the population, which was marked by religiosity (visiting religious buildings, observance of rituals), which shows the unsuccessful policy of eradicating religious consciousness in the population. It was established that in order to counteract the intensification of religious influence on the population of the western regions of the USSR of the Russian Orthodox Church, as well as to prevent negative anti-social manifestations of “remnants of Uniatism”, local Soviet state and party authorities carried out a number of propaganda and mass political in particular, “the reactionary role of the Uniate Church in the history of the Ukrainian people”.

Key words: state-church relations, western regions of the Ukrainian SSR, religion, believers, Communist Party of Ukraine, Council for Religions.

Постановка проблеми. У другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. в Українській РСР відбулися певні зміни у сфері державно-церковних відносин, адже застійні процеси торкнулися не тільки соціально-економічної сфери, але й безумовно церковно-релігійної, що стало яскраво помітним у західноукраїнських областях – регіоні із стійкими релігійними традиціями, викоринити які, як показали подальші події, радянській владі так і не вдалося. У соціокультурному житті західноукраїнського суспільства в окреслений період продовжувала зростати роль підпільної Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та Російської православної церкви (РПЦ). Посилення активності греко-католицьких віруючих та духівництва, спроби реєстрації знятих з обліку релігійних громад, самовільні відкриття закритих культових споруд, зменшення впливу атеїстичної пропаганди на місцеве населення – базові чинники, які характеризують державно-церковні відносини у західноукраїнських областях досліджуваного періоду. Водночас в офіційно атеїстичній державі, якою була Українська РСР, у другій половині ХХ ст. легально або ж підпільно продовжували функціонувати сотні протестантських громад та спільнот, віруючі яких проводили релігійні зібрання, відвідували молитовні будинки, дотримувалися релігійності, ігноруючи при цьому радянське законодавство про релігійні культу. Центральні та місцеві органи влади відповідно до марксистсько-ленінської теорії намагалися не допустити збільшення мережі їх релігійних громад, методами репресій та переслідувань спробували зменшити релігійну активність віруючих. Вищезазначене актуалізує розвідку, яка присвячена релігійній політиці радянської держави в західноукраїнських областях і з методологічної точки зору вписується у модерний напрям регіоналізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Державно-церковні відносини в Українській РСР уже не перший рік перебувають у полі зору українських істориків, релігієзнавців, філософів, політологів, які упродовж останніх тридцяти років розкрили окремі аспекти проблеми. Узагальнюючі наукові студії, учені загалом відображають загальну картину політики Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) у релігійній сфері, що, зокрема, помітно у дослідженнях О. Бажана, Ю. Данилюка [1], П. Бондарчука [2], В. Войналовича [3], В. Марчука [8], В. Пащенко [9] та інших, проте у них не достатньо уваги приділено локальним особливостям певних регіонів. Натомість у наукових статтях релігійної тематики, які хронологічно стосуються періоду 1950-х – 1980-х рр., сконцентровано увагу на певних подіях або ж специфіці внутріцерковного життя окремих конфесій. Джерельну

основу статті становлять матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО України), а також архівні документи місцевих архівів – Державного архіву Львівської області (ДАЛО), Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО) та інші.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є ретроспективний аналіз політики центральних та місцевих органів влади у західних областях Української РСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. Методологічною основою розвідки послужили загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція й дедукція) й спеціальнонаукові (науковий опис, кількісний аналіз, критичний аналіз, порівняння аналогій, класифікація, типологічний аналіз, концептуалізація та інші) методи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційно важливу роль у повсякденному житті населення західноукраїнських областей у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х р. відігравали підпільна УГКЦ та РПЦ. Власне, починаючи із 1946 р. партійно-державні органи влади не припиняли боротьбу із віруючими та духівництвом УГКЦ, оскільки усвідомлювали, що загнана в катакомби Церква продовжувала функціонувати у підпіллі. Так, у доповідній записці «Про діяльність уніатського духовенства на території Львівської області» (1970 р.) місцевий уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР повідомляв, що у 1968 р. «уніатське духівництво... активізувало свою діяльність. Ним було захоплено декілька десятків закритих раніше церков, зросла кількість богослужінь, які відправляли уніатські священники у приватних квартирах громадян [6, арк. 21].

Оскільки «багато колишніх греко-католицьких віруючих почали відвідувати православні церкви, брати участь у православних обрядах» [7, арк. 25], на початку 1980-х рр. державно-партійні органи влади значні зусилля направили на боротьбу із релігійністю населення. Підстави для панічних настроїв у комуністів регіону справді були – у західноукраїнських областях зберігалися стійка тенденція до проведення релігійних обрядів. Зокрема, в Івано-Франківській області (1982 р.) із загальної кількості новонароджених 1 340 осіб було охрещено 633 дитини (47%). У той же час вінчалися 108 пар (17%), а похорони за участю священнослужителів відбулися у 88% випадків. Апарат місцевого уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР відзначав наявність факту участі в обряді хрещення і вінчання членів Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді (ВЛКСМ) [8, арк. 260].

Для протидії поширенню уніатства місцеві органи влади застосовували репресії проти найактивніших віруючих та священнослужителів,

проводили перевірки законності покупки житла та прописки. Так, для прикладу створена з метою перевірки наявності у Коломиї (Івано-Франківська область) підпільних віруючих УГКЦ спеціальна Комісія у 1979 р. виявила, що у місті проживають: дві вдови «колишніх» греко-католицьких священників пенсійного віку; шість сиріт «колишніх» греко-католицьких священників, п'ять із яких – пенсіонери і одна домогосподарка; дванадцять вдів і двоє сиріт православних священників – пенсіонерів; вісім греко-католицьких священників пенсійного віку, які не перейшли на православ'я. Також комісією встановлено, що у Коломиї проживають 17 православних священників. Фактів незаконної прописки комісією виявлено не було [9, арк. 43]. Найскладнішою для обкому КПУ залишалася ситуація у с. Голинь Коломийського району Івано-Франківської області, де місцеві віруючі цілодобово охороняли захоплену культову споруду [9, арк. 21].

Одним із найважливіших центрів поширення греко-католицизму у західноукраїнських областях залишалася Львівщина. Саме у цьому регіоні комуністичними активістами проводилася значна робота щодо викоринення релігійності із свідомості місцевого населення. Однак лекційно-пропагандистська робота місцевого партійного активу на практиці залишалася на доволі низькому рівні, про що відзначали члени Бюро Львівського обкому КПУ (1981 р.). Констатовано, що районні комітети партії, радянський та адміністративні органи Городецького, Стрийського, Яворівського районів недооцінили «серйозність дій екстремістів уніатів щодо їх спроб активізувати католицьку церкву, відновити уніатство», втратили політичну гостроту в цих питаннях, допустили грубі прорахунки у виховній роботі серед населення. Відзначено, що тривалий час у селах Мишана, Завадів, Мужилівичі прихильники уніатства проводили масові збори на релігійному ґрунті, створювали конфліктні ситуації, постійно порушували громадський порядок, запрошували для задоволення релігійних потреб колишніх уніатських священників [10, арк. 2].

Партчиновниками відзначено, що районні комітети партії своєчасно не дали принципової оцінки протизаконним діям «залишків уніатства», не забезпечили чіткої координації зусиль партійних організацій, радянських адміністративних органів. Громадський актив цих сіл вів себе пасивно, втратив політичну пильність, не інформував партійні, радянські органи про положення, яке створилося у вказаних селах, не протидіяв спробам релігійних екстремістів відновити уніатство. Політико-виховна робота в Завадові, Мшані, Мужилівичах, як і в інших селах цих районів, велася формально, була занедбана індивідуальна робота з віруючими, зовсім не використовувалися

громадська думка трудових колективів, де працювали уніати [10, арк. 2].

Зважаючи на складну релігійну ситуацію, Львівський обком КПУ вважав необхідним: 1. Провести обласні міські, районні семінари-практикуми партійно-радянського ідеологічного активу у питаннях контролю за дотриманням законодавства про культу, припинення спроб активізувати Католицьку Церкву і відновити уніатство; 2. Обговорити на бюро міськомів, райкомів партії питання про перебудову атеїстичного виховання населення, посилення контролю за дотриманням законодавства про культу, припинення діяльності «залишків уніатства»; 3. Взяти на особливий облік усіх прихильників уніатства, релігійного фанатизму та екстремізму, організувати з ними конкретно цілеспрямовану ідеологічну роботу. Створити в населених пунктах оперативні групи з числа працівників радянських, адміністративних органів, членів добровільних народних дружин (ДНД) і ідеологічного активу; 4. В усіх населених пунктах, де проявляли активність уніати, проаналізувати діяльність установ культури, народної освіти, зміцнити їх матеріальну базу, встановити щоквартальний контроль за ходом виконання накреслених заходів [10, арк. 2].

Одна із особливостей західноукраїнського регіону – для боротьби із греко-католицькими віруючими та духівництвом місцева влада широко використовувала можливості РПЦ. Окреслена вище тенденція добре помітна на прикладі Закарпаття. Так, 23 листопада 1982 р. відбулася нарада за участю першого заступника голови Нади у справах релігій при Раді Міністрів УРСР П. Пилипенка, Уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській області І. Ващинця, старшого інспектора апарату Уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській області О. Панова, заступника голови виконкому Мукачівської міської ради народних депутатів М. Поповича та єпископа Сави. П. Пилипенко зауважив, що у вересні 1981 р. з єпископом Савою обговорювалося два важливих питання. Перше з них стосувалося того, що у Мукачівсько-Ужгородській єпархії «на низькому рівні ведеться боротьба із залишками уніатства у православних проходах», наводилися конкретні приклади церкви у селі Драгово Хустського району, де із хоругв був знятий православний хрест і пришитий греко-католицький та церкви у селі Воловець, де священник Іваницький проводив хресну ходу на Великдень з елементами греко-католицького культу [11, арк. 21]. «У Києві ми з Вами багато говорили про боротьбу із залишками уніатства і в той же час ми маємо чимало фактів, які свідчать про те, що у низці приходів використовуються білі уніатські свічки..., зберігається уніатська атрибутика, – відзначав представник Ради. – Ви не вжили заходів щодо Минайла,

Іванця та інших... наводжу свіжі факти ... сьогодні заїхали до церкви у селі Нове Давидково. Там уніатські ікони, хоругви і служебники. Тих служителів потрібно забирати і замінити другими священиками під контролем досвідчених православних священиків [11, арк. 21].

У відповідь єпископ Сава констатував: «Коли я всіх православних священиків звільню, з ким я залишусь? З одними уніатами? Ми подивимось, якусь перестановку будемо робити. Ми узгодимо з Уповноваженим...» [11, арк. 24]. Він також додав, що Іваницький «дуже багато зробив для ліквідації уніатства: перебудував престол, забрав ікони і хоругви, але йому важко під час храмових свят – довкола церкви торгують уніатськими іконами і календарями». П. Пилипенко задав риторичне запитання: «Глобальне питання для Закарпаття – боротьба з уніатством. Хто повинен займатися цим питанням?» і почув однозначну відповідь єпископа Сави: «Я!». Останній також відзначив, що замість священика Минайла не може підібрати «знаючого справу православного священика» і коли такого знайде, він проведе заміну. Завершуючи розмову, єпископ Сава резюмував: «Чому б вам не провести таку розмову з екзархом України. Ми відрізані від православ'я уніатством – сусідством Львівської, Івано-Франківської областей з одного боку та Румунією і Польщею – з іншого» [11, арк. 27].

В Українській РСР станом на середину 1960-х рр. продовжували офіційно або ж підпільно функціонувати численні громади адвентистів сьомого дня (АСД), свідків Єгови, п'ятидесятників, баптистів та інших, які, попри репресії та переслідування влади, зуміли зберегти високий рівень релігійності. Зокрема, у 1946 р. в Україні нараховувалося близько 140 громад АСД [12, арк. 232], на початку 1965 р. – 141 громада (понад 8,1 тис. осіб) [13, арк. 17]. Станом на 1978 р. до зареєстрованих релігійних громад адвентистів входило понад 10 тис. віруючих. Водночас існувало чимало віруючих, які входили до незареєстрованих громад АСД [13, арк. 17]. Кількість представників цієї релігійної течії продовжувала збільшуватися й надалі. На початку 1980-х років тільки у західноукраїнських областях Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР констатувала зростання мережі релігійних громад АСД (у Чернівецькій області нараховувалося 2 990 віруючих, Волинській, Рівненській, Закарпатській областях – понад 1 000, Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській – бл. 800). Загалом в УРСР станом на серпень 1981 р. нараховувалося 121 943 АСД [9, арк. 147].

Чимало «проблем» для партчиновників Української РСР створювали віруючі п'ятидесятники та баптисти, які були об'єднані у Церкву євангельських християн баптистів (ЄХБ). Наприкінці

1950-х рр. офіційно зареєстровані громади ЄХБ демонстрували стійку тенденцію до збільшення числа своїх членів (1954 р. – 1228 громад, 1955 р. – 1338, 1956 р. – 1348, 1957 р. – 1348. 1958 р. – 1339), що відбувалося на тлі репресій найбільш активних віруючих. Загалом у 1960 р. нараховувалося понад 100 тис. членів ЄХБ, 1962 р. – 97663. У цей же період в УРСР функціонували 90 підпільних громад ЄХБ (2 760 осіб). Надалі кількісні показники залишилися практично без змін: у 1967 р. нараховувалося 1 025 офіційно діючих громад ЄХБ (89034 осіб) [14, арк. 21–22]. Для посилення контролю над віруючими партійно-державні органи влади наприкінці 1960-х рр. розпочали реєструвати так звані «автономні п'ятидесятницькі громади». За свідченням сучасних істориків-релігієзнавців, першою з таких стала громада ХВС у с. Гольма Балтського району Одеської області, зареєстрована в 1969 р., другою – у Чернівцях [15, арк. 11–12]. Тоді ж між автономними громадами було встановлено тісні зв'язки, а в 1970, 1971 рр. проведено таємні з'їзди у Запоріжжі, Маріуполі, Києві [16, арк. 31].

Під цілковитою заборонаю партійно-державних органів влади Української РСР перебували свідки Єгови. Зокрема, в Івано-Франківській області згідно з повідомленнями місцевого Уповноваженого ради у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР за кожним з віруючих цієї Церкви був закріплений агітатор (в області нараховувалося бл. 600 свідків Єгови, а їх громади діяли у 210 населених пунктах області). В області у 1981–1982 рр. постійно працювали 19 атеїстичних бригад, до складу яких входили викладачі вузів, вчителі шкіл, лектори-атеїсти. Апаратом Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР в Івано-Франківській області у першому півріччі 1981 р. проведено 39 «розмов» з віруючими церкви свідків Єгови. Був розроблений комплексний план щодо припинення незаконної діяльності свідків Єгови на 1981–1982 рр. [16, арк. 109].

Особливе занепокоєння Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР викликала діяльність свідків Єгови на Закарпатті. В області було зареєстровано понад 1 000 віруючих цієї церкви – здебільшого Рахівський район). У 1981 р. у цьому районі місцевим Уповноваженим у справах релігій було організовано два тематичних вечори, дві радіопередачі, опубліковано дві історичні статті у газеті «Зоря Рахівщини». На думку представника Ради у справах релігій (В. Єленський), у районі проведена «системна робота з даною категорією віруючих, основу якої складала індивідуальна робота практично з кожним єговістом». У тому ж році 7 разів було припинено збори свідків Єгови. У цей же час В. Єленський констатував, що започатковано масові збори віруючих цієї Церкви, особливо після того, як восени 1981 р. керівни-

ком Рахівської громади став Мигалій («Корона») [16, арк. 111].

Із впевненістю можемо констатувати, що у 1970-х рр. наступ Комуністичної партії України (КПУ) на релігійні громади АСД та ЄХБ, не кажучи уже про підпільних віруючих цих Церков значно посилювався. Зокрема, у доповідній записці «Про заходи щодо припинення нелегальної діяльності релігійних груп п'ятидесятників та інших сектантських течій» (1976 р.) Рівненський обком КПУ повідомляв, що в області проведено значну роботу щодо припинення діяльності релігійних груп єгови́стів, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, а також послідовників, які підтримують так звану Раду церков євангельських християн-баптистів [16, арк. 112]. На думку парт чиновників, з року в рік зменшувалася кількість віруючих, які знаходяться під впливом п'ятидесятників [16, арк. 22].

На початку 1980-х рр. ситуація у сфері державно-церковних відносин суттєво не змінилася. Так, у серпні 1982 р. Рада у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР здійснювала перевірку роботи Уповноваженого ради у Чернівецькій області щодо його діяльності у сфері посилення боротьби із закордонною релігійною пропагандою. Було встановлено, що апарат Уповноваженого за активної допомоги місцевого партійного активу «провів певну позитивну роботу» у цьому питанні, що, однак, не знімало з порядку денного проблеми вдосконалення заходів, спрямованих на боротьбу з релігійністю у регіоні. Констатовано, що серед частини п'ятидесятників і баптистів-розкольників поширюються еміграційні настрої [8, арк. 123].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, основна мета

діяльності радянських органів влади у церковно-релігійній сфері упродовж досліджуваного періоду – ліквідація релігійної свідомості серед населення західноукраїнського регіону, цілковите знищення ворожих до КПУ Церков і спільнот, передусім УГКЦ, свідків Єгови, а також тих релігійних громад, які функціонували у підпіллі. Для протидії поширенню греко-католицизму у західноукраїнському регіоні влада широко використовувала методи пропаганди серед місцевого населення, можливості РПЦ, застосовувала репресії до найактивніших віруючих та священослужителів. Однак, попри вжиті заходи, уніати не втрачали надії на відновлення функціонування Церкви в УРСР, про що свідчать їх численні листи до партчиновників з вимогами відкрити закриті культові споруди, зареєструвати релігійні громади (формально православні), самовільно захоплені церкви в окремих місцевостях регіону, дотримання греко-католицької релігійної обрядовості, підпільне висвячення духівництва. Під особливим наглядом влади перебували віруючі Церкви АСД, п'ятидесятники, баптисти, свідки Єгови, про що свідчать документи радянських органів влади із грифом «таємно». Акцентовану увагу Комітет державної безпеки (КДБ), місцеві уповноважені Ради у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР приділяли підпільним громадам тих церков і спільнот, які не бажали виходити із підпілля. Щодо цих віруючих влада застосовувала репресивні заходи, намагалася чинити морально-психологічний тиск та всіляко дискредитувала серед широкого загалу за допомогою засобів масової інформації (ЗМІ). Перспективний напрям подальших досліджень – аналіз особливостей державно-церковних відносин у період горбачовської перебудови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бажан О., Данилюк В. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–1980-х рр. Київ, 2000. 329 с.
2. Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ, 2012. 321 с.
3. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.
4. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ, 2004. 464 с.
5. Пашенко В. Греко-католики в Україні. Від 40-х рр. ХХ ст. до наших днів. Полтава, 2002. 616 с.
6. ДАЛО. Ф. Р-1332. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 21.
7. ДАІФО. Ф. Р-388. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 25.
8. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 8. Спр. 207. Арк. 160.
9. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 6. Спр. 162. Арк. 43.
10. ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 58. Спр. 63. Арк. 2.
11. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 217. Арк. 21.
12. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 40. Арк. 232.
13. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3538. Арк. 17.
14. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 293. Арк. 21–22.
15. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 190. Арк. 11–12.
16. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 25. Арк. 31, 94.